

ARAP DİLİNDE RETORİĞİN BİR BİLİM DALI OLARAK DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE ÖNCÜLERİ

KIZIKLI, Zafer*
TÜRKİYE/ ТУРЦИЯ

ÖZET

Retorik, sözü etkin ve yerinde kullanma sanatıdır. Eski Yunanla birlikte başlayan bu sanat, VIII. yüzyıldan itibaren Arap toplumunda çok büyük bir revaç bulmuş ve bir bilim dalı hâline gelmiştir. Araplar, retorığı “belâgat” olarak adlandıırırlar ve üç ayrı disiplinden oluşan bir bilim dalı olarak görürler. Arapçada **Kur’ân**’ın etkisiyle gelişen retorik bilimi, edebî metinlerin mihenk taşı olarak algılanmış ve dünyanın belki de hiçbir diline nasip olmayacak şekilde gelişerek sistemli bir bilim kimliği elde etmiştir. XIII. yüzyıldan sonra diğer İslâmî bilimlerde olduğu gibi retorikte de bir çöküş dönemi başlamış ve artık orijinal çalışmalar üretilememiştir. Ancak, geçmişte Arapların yaklaşık beş asır boyunca retorik bilimine verdikleri emek incelenmeye değer niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Retorik, belâgat, Arapça, Arap, dil, edebiyat, İslâm kültürü.

ABSTRACT

The Birth and Development of Rhetoric in Arabic Language as a Scientific Area and Its Representatives

Rhetoric is generally understood to be the art or technique of persuasion through the use of spoken language. In ancient Greek culture, classical rhetoric has its inception in a school of Pre-Socratic philosophers known as Sophists. From the eighth century, rhetoric became a scientific study in Arab culture. Arabs called rhetoric ‘balagha’ and they made it a scientific area. Arabic rhetoric developed rapidly under shadow of **Qur’an** from eighth century to thirteenth century. Arabic rhetoric is a discipline through which linguistics, pragmatics, and aesthetics overlap. Rhetoric is a linguistic tool which the language user manipulates in order to praise, dispraise, inspire, influence, or entertain the audience. The books were written on rhetoric by Arabs in the past have great value. They are sources of Arabic and Islamic culture. For that reason, the research of Arabic rhetoric is very important.

Key Words: Rhetoric, balagha, Arabic, Arab, language, literature, Islamic culture.

* Ankara Üniversitesi öğretim üyesi. e-posta: zaferkizikli@yahoo.com

GİRİŞ

“Retorik”, Yunanca bir sözcük olup “*konuşma yoluyla ikna etme sanatı veya tekniği*” anlamına gelir. Bu alanda ilk çalışmayı **Tekhne Rhetorike** adlı yapıtın yazarı Aristo (MÖ 384-322) yapmıştır. Türk Dil Kurumu’nun **Türkçe Sözlüğüne** baktığımızda ise, “retorik” sözcüğünün iki farklı anlamının olduğunu görürüz. Bunlardan ilki, “*güzel söz söyleme, hitabet sanatı*”dır, diğeri de “*Söz sanatlarını inceleyen bilim dalı, belâgat*” şeklindedir.

“Retorik”, Arap dilinde “belâgat” sözcüğünde karşılık bulur. “Belâgat”, Arapçada “be-la-ga”/“yeb-lu-gu”, “*ulaşmak*” anlamına gelen üç kök harfli fiilin masdar hâlidir¹. Bu sözcük, bir bilim dalı olarak, “*Sözün konuşulduğu yere, duruma ve muhatabına uygun olmasının yanı sıra, ifade edilmek istenen şeyin doğru, açık ve yeterli sözcüklerle dile getirilmesi sanatıdır*”² diye tanımlanabilir.

Arap literatürüne baktığımızda, özellikle VII. yüzyılın ortalarından itibaren “belâgat” kavramı üzerine düşünceler ortaya konulduğunu, XI-XIII. yüzyıllar arasında da bu alanda çok özgün eserler kaleme alındığını görmekteyiz. Bu eserler, hem İslâm, hem de Arap kültürlerinin daha iyi anlaşılması, yorumlanması ve değerlendirilmesi konusunda yol gösterici birer rehber niteliğindedir. Çünkü belâgat biliminin **Kur’ân**’ın edebî yönden incelenmesini esas alan boyutu, İslâm kültürünün; başta şiir olmak üzere din dışı konuları içine alan diğer boyutu da Arap kültürünün mirası konumundadır. Başka bir deyişle, Araplarda retorik bilimi, **Kur’ân**, tefsir, kelâm gibi dinî alanlarla yakından ilişki içinde olduğu gibi, öte yandan şiir, nesir, gramer gibi din dışı edebî alanlarla da sıkı sıkıya bağlantılıdır. İşte bu yüzden retorik bilimi, Arapların inançlarıyla birlikte edebî zevklerinin bir ürünüdür.

İslâm öncesinde, Emeviler, Abbâsiler ve Endülüs Emevileri dönemlerinde, Araplarda retorik olgusuna gösterilen rağbetin ileri düzeylere ulaşmasının temel nedeni, onların şiire olan tutkusudur. Çünkü Araplarda şiir, hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Retoriğin bir bilim dalı olarak kuramsal temellere oturtulması ve bilimselleşme sürecinde ise, dinî inancın özellikle de **Kur’ân** metninin büyük etkisi olmuştur.

Arap toplumunda doğup gelişen retorik bilimi, Arap olmayan diğer müslüman milletlerin dil ve kültürlerine de nüfuz etmiştir. Örneğin, Arap retoriğinin kullandığı birer terim olan “teşbih”, “mecâz”, “istiâre”, “kinâye”, “fesahat” v.b. kavramlar, Türk ve İran dillerine de aynı sözcüklerle girmiş ve günümüzde bile bu hâliyle kullanılmaya devam etmektedir. Bunun da ötesinde, Arap retoriğinin bilimsel sistematığı, Osmanlılar döneminde tıpya tıpya benimsenerek okullardaki

¹ İbn Manzûr, (ts.), **Lisânu’l-‘Arab**, Beyrut, VIII/419; el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kûb, (1986), **el-Kâmûsu’l-muhît**, Beyrut. s. 1007.

² el-Cârim, ‘Alî – Emîn, Mustafâ, (1991), **el-Belâğatu’l-vâdiha**, İstanbul. s. 8.

ders kitaplarına bile aynı şekilde yansımıştır. Yani, retorik bilimine biz Türkler, asırlarca Arapların bakış açısıyla baktık ve orijinal bilimsel bir retorik sistematığı geliştiremedik. Hatta günümüzde bu bilimi adlandırırken bile, ya Yunanca kökten gelen “retorik” sözcüğünü ya da Arapça “belâgat” sözcüğünü kullanıyoruz. Ne yazık ki, Türkçemizde bu kavramı karşılayabilecek bir sözcük dahi üretmemişiz.

Retorik, temel prensipleri itibariyle insanlığın ortak değeridir. Fakat milletlere göre yorumu, ele alınışı ve amacı farklıdır. Söz gelimi, bir “Yunan retorığı”yle “Arap retorığı”nin benzeştiği yönler olması yanı sıra, ayrıldığı noktalar da vardır. Dolayısıyla, özgün bir “Türk retorığı” ve “Türk retorik bilimi” oluşturacaksak, bunun diğerlerinden özgün olması kaçınılmazdır. İşte bu yüzden, Arap retorığının tanınması, biz Türklerin kendi yorumumuzla bilimsel retorik anlayışımızı ortaya koyabilmemiz bakımından son derece önemlidir.

I. Araplarda “Retorik” Kavramının Tarihsel Boyutu

A. Estetik Bir Değer Olarak Retorik

Araplar, İslâm öncesinde edebî ürünlerini ortaya koyarlarken bunları nasıl oluşturacaklarına dair ellerinde yazılı kriterler yoktu. O dönemde sadece dilsel beğenilere dayalı, öznel değerlendirmeler söz konusuydu. Bir edebî ürünün kaliteli olarak kabul edilebilmesinin temel koşulu, o üründe kullanılan sözcüklerin seçimi, bunların anlamları ve dizilişiydi. Örneğin, İslâm öncesi Cahiliye döneminde en büyük şiir otoritesi olarak kabul edilen en-Nâbiğatu’z-Zubyânî (öl. 604), “taylasân” adı verilen kırmızı bir kaftan giyer, kıl bir çadırın içerisinde oturur ve şairleri huzuruna kabul ederek şiirlerini dinler, eleştirilerde bulunurdu. Sonra da hangi şiirin daha iyi olduğuna karar verirdi.

İslâm öncesinde yaşamış Zuheyr b. Ebî Sulmâ (öl. 627), Hutay’e (öl. 678) vb. şairler, şiirlerini söyledikten sonra üzerinde epeyce bir zaman düşünerek lafız ve anlam kaygısıyla sözcüklerde değişiklikler yaparlardı. Örneğin, bir şiiri söyledikten sonra onu olgunlaştırmak için bazen bir yıl, bazen de daha fazla süreyle, yeni sözcük eklemek, öncekini çıkarmak gibi yöntemlerle şiirin kalitesini yükseltmeye çalışırlardı. Bu uğraşların tümünün temelinde aslında retorik kaygılar yatmaktadır. Çünkü, sadece belli sözcüklerle, belli anlamların dile getirilmesinden öte, aynı ifadenin başka türlü nasıl daha da güzel anlatılabileceği düşüncesi, retorik biliminin kuramsal temellerinin atılmasında en önemli faktörlerden biri olmuştur.

Ayrıca, **Kur’ân**’ın, Hz. Muhammed tarafından eşsiz, benzersiz bir metin iddiasıyla Araplara tebliğ edilişi, **Kur’ân** metninin edebî yönden bir mucize olduğuna yönelik inançlar, Araplar arasında **Kur’ân** merkezli bir araştırmanın odak noktasını oluşturmuştur. **Kur’ân**’ın “i‘câz”ını, bir başka deyişle “*edebî yönden insanların üretmeye güçlerinin yetemeyeceği bir metin olduğu*” görüşünü savunmak ve temellendirmek için konuyla ilgili kitaplar yazılmaya başlanmıştır.

İşte bu kitaplarda dağınık bir hâlde anlatılan retorik tanımlamalar, örneklemeler ve yorumlar, Araplarda retoriğin bağımsız bir bilim dalı olarak doğmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, Arap kültüründe retorik henüz bir bilim dalı olarak ortaya çıkmadan çok önce klâsik Arap nesrinin en önde gelen isimlerinden biri olan el-Câhiz (öl. 255/868), **el-Beyân ve't-tebyîn** adlı eserinde “retorik” kavramına değinerek bu kavramın farklı milletlere göre ne tür bir anlam ifade ettiğini şöyle tanımlar:

“İranlılarda, sözün nerede uzatılıp nerede kısa tutulacağıının bilinmesidir.”

“Yunanlılarda, sözcüklerin düzene sokulması ve söylemin seçimidir.”

“Romahlılarda, doğaçlama durumunda özlü söz söyleyebilme, sözü uzatmak gerektiğinde ise, sözcükleri yağmur gibi yağdırabilmektir.”

“Hintlilerde, anlamın açık olması, zamanlamanın uygun olması ve sözün güzel ifade edilmesidir”³.

el-Câhiz’in bu tespitleri, Araplara retoriğin içeriği hakkında bilgi vermesi ve yeni bir ufuk açması bakımından oldukça değerlidir.

Arapların İslâm öncesinde edebiyata, özellikle de şiire olan ilgileri, İslâm’ın yayılışıyla birlikte **Kur’ân** üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak da, **Kur’ân**’ı konu alan bilim dalları ortaya çıkmıştır. Kur’ân’ın yorumu olan “tefsir”, buna verilebilecek en somut örneklerden biridir. Retorik ise, tefsir kadar olmasa da, yine de doğuşu ve gelişiminde itici gücünü **Kur’ân**’dan alan ve **Kur’ân** metninin bir mucize olduğu düşüncesini ispatlama gayretiyle kurulan yeni bir çalışma sahasıdır. Arap retoriğine emek vermiş kişileri incelediğimizde, onların pek çoğunun ya tefsir ya da kelâm bilgini olduklarını görürüz. Başlangıçta retorik, tefsirciler için **Kur’ân** metninin yorumunda kullanacakları bir araç; kelâcılar için rakipleriyle girdikleri sözlü dinsel tartışmalarda onlara karşı üstün gelme yöntemi olarak görülmüştür. Dolayısıyla retoriğin bir bilim hâlini almasında önemli olan bir başka faktör de dindir. Hatta, dinin diğer faktörlerden daha etkili olduğu görüşünü dahi ileri sürebiliriz.

B. Retorik Biliminin Tarihsel Arka Planı

1. Retoriği Kendi Mesleklerinin İcrasında Kullananlar

Hicrî birinci yüzyılın sonları ile hicrî ikinci yüzyılın başlarında retorik kavramıyla ilişkilendirebileceğimiz üç ayrı kategoride kişiler belirmeye başlamıştır.

a. Devlet Dairelerindeki Kâtipler: Bu kimselere özellikle Abbâsi Devleti döneminde rastlamak mümkündür. Bunlara Arapçada “Kuttâbu’d-devâvîn” (**Dîvan kâtipleri**) adı verilmektedir. Bu kişiler, devlet bünyesinde kurumlar

³ el-Câhiz, Ebû ‘Usmân ‘Amr b. Bahr, (1414/1993), **el-Beyân ve't-tebyîn**, Beyrut: Dâru İhyâ’i’l-‘Ulûm. 1/95.

arası yazışmaları veya dış ülkelere gönderilecek mesajları kaleme alıyorlardı. Bu metinleri, sıradan bir dil ve üslup kullanarak yazmak yerine, özellikle başta *seci* sanatı olmak üzere edebî bir anlatım tarzıyla kompoze etme yolunu tercih ediyorlardı. Dolayısıyla bu kişiler için retorik, meslekî bir yeterlilik aracıydı.

Divân kâtiplerine resmî yazışmalarda yol göstermek amacıyla eserler de kaleme alınmış ve bu eserlerde örnek metinler sunularak kompozisyon tekniğine yönelik bilgiler verilmiştir. Retorik öğelere vurgu yapılan bu eserler, devlet memurları arasında retoriğin tanınması ve rağbet bulmasına katkı sağlamıştır. Bu eserler arasında en tanınışları ise şunlardır:

1- el-Elfâzu'l-kitâbiyye: ‘Abdurrahmân ‘Îsâ b. el-Hemedânî (öl. 320/932) tarafından kaleme alınan eser, tebrik, taziye, senet, arzuhal vb. tüm yazışma türlerinde resmi ve gayri resmi mektup örneklerini içerir. Aynı zamanda her kültür düzeyine hitap eder⁴.

2- Fakru'l-belâğa: Ahmed b. Sa‘d el-Esfehânî (öl. 350/961) tarafından yazılan bu eser günümüze kadar ulaşamamıştır. Ancak Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi’ bu eseri gördüğünü belirterek söz konusu eserin farklı bölümlerden oluştuğunu ve yazarın önceki müelliflerden alıntılar yaparak bunları kendisine mal ettiğini ifade eder⁵.

3- Sihru'l-belâğa ve sirru'l-berâ‘a: Ebû Mansûr es-Se‘âlibî (öl. 429/1037), eserine övgü cümlelerine örnekler vererek başlar, sonra da kitabını konulara göre bölümlere ayırır. Bu konular arasında zamanlar, mekanlar, insan davranışları, yiyecek ve içecekler yer alır⁶.

4- Guraru'l-belâğa: Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi’ (970-1056) tarafından yazılan bu eser, yirmi bir ana bölüme ve pek çok alt bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden her biri farklı kişilere yazılmış mektup örneklerini içerir. Yazar mektupların konularını bölümlere göre tasnif etmiştir. Döneminde, alanında yazılan diğer eserlerden daha çok popülerite kazanmış, günümüzde ise, Abbasî nesrine örnek olarak kabul edilen temel kaynaklardan biri şeklinde değerlendirilmektedir.

b. İslâm Bilginleri ve Hatipler: Emeviler döneminde (660-750) Basra, Kûfe ve Bağdat’taki camilerde birbirleriyle dinî tartışmalar yapan farklı İslâmî mezhepler, ekoller ve gruplar vardı. Bunlar, söz düellosunda rakiplerini yenmek ve izleyicilerin takdirini kazanmak için retorik yönü güçlü cümleler⁷ kurmaya

⁴ Bu eser 1898 yılında Beyrut’ta neşredilmiştir. Ayrıca aynı eser, “*Elfâzu'l-eşbâh ve'n-nazâ‘ir*” adıyla 1302/1884 yılında İstanbul’da da basılmıştır.

⁵ Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi’, (1403/1983), *Guraru'l-belâğa*, (thk. Es‘ad Zubyân), Beyrut: Dâru'l-Kelime. s. 69.

⁶ Bu eser, 1345/1931 yılında Şam’da basılmıştır.

⁷ Bu tür ifadelerle Arapçada “*kelâmun belîğ*” (belâgatli söz) adı verilir.

özen gösteriyorlardı. Örneğin, o dönemin önde gelen kişilerinden biri olarak el-Hasenu'l-Basrî (öl. 110/728)'nin ismini verebiliriz. O, yetiştirdiği pek çok öğrenciye İslâmî bilimlerin yanı sıra, retorik hakkında da bazı genel bilgiler öğretmiştir. Onun öğrencileri olan Mutezile mezhebi bilginleri, Yunan, İran ve Hint retorik geleneğinin etkisinde kalarak Arap retorik anlayışına katkıda bulunmuşlardır.

c. Gramer ve Dil Bilginleri: Arapçanın gramer ve dilsel problemleriyle uğraşan bilginler aynı zamanda retorikle de ilgiliydiler. Örneğin, Basra gramer ekolünün en önemli iki ismi, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791) ve onun öğrencisi Sîbeveyhi (öl. 180/796) gramer problemlerini analizleri esnasında sınırlı olarak retorik öğelere de yer vermektedirler⁸. Yine aynı ekolden gelen el-Muberrid (öl. 285/898), “el-Kâmil” ve “**el-Muktadab**” adlı eserlerinde şiir ve nesirden seçtiği örnek metinlerle dilsel değerlendirmeler yaparken retorik açıklamalarda da bulunur. Özellikle teşbih konusuna değinerek teşbih türleri hakkında bilgiler verir. Kûfe gramer ekolünün önde gelen şahsiyetlerinden biri olan ve aynı zamanda tefsir ve kırâat bilimlerinde de söz sahibi kabul edilen el-Ferrâ (öl. 207/822)'nin “**Mecâzu'l-Kur'ân**” adlı eserinde de retorik özellikler mevcuttur. Bu eser, **Kur'ân**'ın dilsel ve retorik yönünü anlatan dil ve din bilimlerinin bulunduğu klâsik bir kaynak durumundadır.

2. Eserlerinde Retoriği Konu Edinenler

a. Edebiyatçılar:

(1) **İbnu'l-Mukaffa'** (öl. 143/759): Farsçadan “Kelîle ve Dimne”, “el-Edebu'l-kebîr”, “el-Edebu's-sağîr”, Yunancadan Aristo'nun “**Organon**” adlı eserlerini Arapçaya çevirmiştir. Bu çeviriler seci' sanatının ustaca uygulandığı edebî yönü güçlü metinler olarak karşımıza çıkmaktadır. İbnu'l-Mukaffa' Arap nesrinde “*el-Uslûbu'l-muvelled*” adı verilen yeni bir anlatım tarzı geliştirmiştir. Bu tarzın en belirgin özellikleri, ifadenin açık, anlaşılır olması ve sözcüklerin doğru seçimi şeklinde özetlenebilir.

Onun, retorik bilimine yaptığı katkıları maddeler hâlinde şöyle açıklayabiliriz:

1- Anlatmak istediği düşünce ve görüşlerini laf kalabalığı yapmadan ifade etmiştir.

2- Konuşma veya yazıya başlamadan önce “*etkileyici sözcükler kullanma*” anlamına gelen ve Arapçada “*Husnu'l-istihlâl*” adı verilen yeni bir tarzı, Arap nesrinde ilk kez uygulamıştır.

3- Tartışma, sav, karşı çıkma, cevap, secili nesir, şiirsel ifadeler, hutbe, mektup gibi metin türlerinin tümünde kısa ve özlü anlatımın öne çıktığı bir söylem biçimini ortaya koymuştur.

⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kızıklı, Zafer, (2006), “Sibeveyhi'nin el-Kitab'ında Belâgat Biliminin Temelleri”, *Nüşa Şarkıyat Araştırmaları Dergisi*, 6(23), 49-60.

4- Anlatılmak istenen duruma bağlı olarak, sözün uzun veya kısa tutulması gerekliliğine dikkat çekmiştir.

5- Arap dili gramerinde, “takdîm” ve “te’hîr” adı verilen cümle kuruluşunda bazı sözcüklerin olması gereken yerden farklı olarak, cümle başına ya da sonuna getirilmesi uygulamasına sıcak bakmamıştır. Çünkü bu tür kullanımlar, anlamın yanlış algılanmasına neden olabileceği için, İbnu’l-Mukaffa‘ anlamı her zaman ön planda tutmuştur.

6- “Ev leste tefhem?”, “Yoksa anlamıyor musunuz?”; «Ev leste ta‘kil» “Veya aklınızı kullanmıyor musunuz?”; «İstemi‘ ileyye» “Bana kulak ver!”; «İstemi‘ minnî» “Benden dinle!”; «Yâ hâzâ! / yâ hunâh» “Ey buradaki!” gibi etkileyici hitap türlerini yazılı ve sözlü retorik metinlere getirerek, muhatapla metin arasındaki bağı güçlendirmiştir.

(2) Ebû ‘Usmân el-Câhiz (öl. 255/868): el-Beyân ve’t-tebyîn adlı dört ciltlik eserinin birinci cildinde “retorik/belâgat”⁹, “sözün en güzeli”¹⁰, “anlatım”¹¹, “sözle anlatım”¹², “işaretle anlatım”¹³, “sözün kategorileri”¹⁴, “îcâz”¹⁵, “kelâmu’l-muvelledîn” (sonradan Arap olanların sözleri)¹⁶ ve benzeri kavramları ortaya atarak açıklamaktadır. Bu tür ifadeler, sonraki dönemde belirginlik kazanan retorik bilimi terminolojisinin özünü oluşturmuştur. Çünkü bu kavramlardan hareketle retorik olgusu, bir edebî yaklaşım olmaktan öteye giderek bilim kimliği kazanmıştır.

el-Câhiz’a göre, kişilerin sosyal sınıflarına ve eğitimlerine paralel olarak konuştukları dil de farklılaşır¹⁷. Konuşulan sözün düzgün diye nitelendirilebilmesinin koşulu, o sözdeki tüm sözcüklerin anlam bakımından yerli yerinde kullanılması, birbirleriyle uyumu, doğru telaffuz edilmesi gibi kriterlerdir.

Aynı zamanda, el-Câhiz retorik biliminin üç ana ögesinden biri olan bedî‘ disiplininin temel konularını ilk kez el-Beyân ve’t-tebyîn’de tartışmaktadır.

⁹ el-Câhiz, Ebû ‘Usmân ‘Amr b. Bahr, (1414/1993), el-Beyân ve’t-tebyîn, (thk. Hasen es-Sendûbî), Beyrut: Dâru İhyâ’i’l-‘Ulûm. I/95.

¹⁰ a.e., I/90.

¹¹ a.e., I/83.

¹² a.e., I/84.

¹³ a.e., I/85.

¹⁴ a.e., I/148.

¹⁵ a.e., I/152.

¹⁶ a.e., I/162.

¹⁷ a.e., I/148.

el-Câhiz, Arap kültürü içinde yetişmiş ve bu kültürü sistemleştirmeye çalışan bir edebiyatçıdır. Onun eserlerinde Arap kültürünün bir yansıması görülür, diğer kültürlerden herhangi bir ize pek fazla rastlanmaz. Örneğin, **el-Beyân ve't-tebyîn** adlı eserini kaleme alırken, eski Yunan düşüncesinden etkilendiği söylenemez. Çünkü, el-Câhiz, Aristo'nun **Poetika (De Poetica)** adlı eserine doğrudan veya dolaylı olarak her hangi bir göndermede bulunmaz. **el-Beyân ve't-tebyîn**'i yaklaşık olarak 230/844 yılında yazmıştır. O tarihlerde ise henüz daha Aristo'nun çalışmaları Arapçaya çevrilmemişti. Dolayısıyla da el-Câhiz'in ortaya koyduğu görüşlerde, Yunan kültürünün izleri olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu yüzden temellerini el-Câhiz'a dayandırdığımız Arap retorik bilimi, ilk dönemlerinde özgün Arap kültürünün izlerini taşır.

(3) Ebû Hilâl el-'Askerî (öl. 395/1004): Yazdığı **Kitâbu's-sinâ'ateyn** adlı eserinde, düzyazı ve şiir hakkında bilgiler verip, değerlendirmeler yaparak hem edebî eleştiri, hem de retorik alanında önemli bir kişilik olarak kendini gösterir. Eser, retorik biliminin öneminden söz eden kısa bir girişin ardından, on ana bölüm ve bunlara bağlı alt bölümlerden oluşmaktadır. Bu bölümlerin konularını maddeler hâlinde şöyle özetleyebiliriz:

Birinci Bölüm: Retoriğin tanımı, konusu, sınırları hakkındadır. (Üç alt bölümden oluşmaktadır).

İkinci Bölüm: Sözün kaliteli ve kalitesiz olanının belirlenmesi ve buna yönelik kriterlerin tespiti hakkındadır. (İki alt bölümden oluşmaktadır).

Üçüncü Bölüm: Söz sanatı kavramı hakkındadır. (İki alt bölümden oluşmaktadır).

Dördüncü Bölüm: Üslûp bilgisi hakkındadır. (Bir alt bölümden oluşmaktadır).

Beşinci Bölüm: Îcâz ve itnâb konuları hakkındadır. (İki alt bölümden oluşmaktadır).

Altıncı Bölüm: Edebî çalıntı hakkındadır. (İki alt bölümden oluşmaktadır).

Yedinci Bölüm: Teşbih hakkındadır. (İki alt bölümden oluşmaktadır).

Sekizinci Bölüm: Secî' ve izdivac hakkındadır. (İki alt bölümden oluşmaktadır).

Dokuzuncu Bölüm: Bedî' hakkındadır. (Otuz beş alt bölümden oluşmaktadır).

Onuncu Bölüm: Sözü meydana getiren öğeler, söze giriş, kaliteli ve kalitesiz söz söyleme hakkındadır. (Üç alt bölümden oluşmaktadır)¹⁸.

Ebû Hilâl el-'Askerî, aynı zamanda kendi dönemine kadar retorik üzerine söylenmiş farklı düşüncelere de eserinde yer vererek bunları yorumlar.

¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. el-'Askerî, Ebû Hilâl, (1371/1952), **Kitâbu's-sinâ'ateyn**, (thk. 'Alî M. el-Bicâvî – M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kutubi'l-'Arabiyye.

(4) **İbn Raşık el-Kayravânî** (öl. 463/1070): Yazmış olduğu **el-Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbihi** adlı eserde şiirin erdemlerinden söz ederek düşüncelerini ifade etmeye başlar ve **Kur'ân**'ın şiir değil, düzyazı olduğu görüşünü savunur. Ona göre, Kur'ân şiirin erdemi karşısında en açık delil durumundadır, şairleri ve hatipleri âciz bırakmıştır. Bu yüzden şiir olması düşünülemez¹⁹.

İbn Raşık el-Kayravânî, retorik terimlerinin pek çoğunu, bazen başkalarının görüşlerini aktarmak sûretiyle, bazen de doğrudan kendi düşüncelerini ortaya koyarak tanımlar. Eser, daha çok şiir eksenli bir özellik arz eder ve retorikle, edebî eleştirinin bir arada sunulduğu temel bir kaynak konumundadır.

(5) **İbn Sinân el-Hafâcî** (öl. 466/1073): Şair ve edebiyatçıdır. **Sirru'l-fesâha** adlı bir kitap yazmıştır. Bu eserde dilin düzgün ve sanatsal kullanımı hakkında bilgiler vermektedir. Onun üzerinde durduğu temel kavram "*fesâhat*" yani, "düzgün söz söyleme sanatı"dır. Bu kavramı retorikten daha çok kullanır. Ona göre, düzgün söz söyleme sanatı iki ayrı alana hizmet eder. Bunlardan birincisi edebiyat bilimleri, ikincisi de din bilimleridir. Çünkü edebiyatçı düzgün söz söyleme sanatlarını tanıdığı ölçüde başarılıdır. Din bilginleri ise, **Kur'ân**'ın edebî yönden mucize olması nedeniyle, düzgün söz söyleme sanatlarından uzak kalamazlar. Ona göre, "*fesâhat kavramı*" iki ayrı kategoriye ayrılır:

- 1- Sözcüğün fesâhati.
- 2- Cümlelerin fesâhati²⁰.

İbn Sinân el-Hafâcî, 454/1062 yılında **Sirru'l-fesâha**'yı kaleme almıştır ve o tarihte retorik bilimi, daha henüz kendi içinde disiplinlere ayrılmamıştır.

b. İslâm Bilginleri:

Hicrî II. asrın başlarından itibaren IV. asrın ilk yarısına kadar, "**Me'âni'l-Kur'ân**", "**Garîbu'l-Kur'ân**", "**Mecâzu'l-Kur'ân**", "**el-Eşbâh ve'n-nazâ'ir**" adlarıyla telif edilen ve **Kur'ân**'ın Araplarca anlaşılmadığı varsayılan yönlerini yorumlayan eserler, retorik açıklamalara da yer vermekte ve âyetleri retorik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu eserler, **Kur'ân** metnini kutsayarak eşi benzeri oluşturulamayacak bir metin olduğu söyleminden hareketle, "*i'câz*" adı verilen "*edebî üslubun mucize olduğu*" tezini savunmaktadır. İslâmî bilimlerden tefsir bilimiyle içiçe devam eden bu çalışmalar, dinî söylem eksenli bir retorik anlayışı geliştirmiştir. Ancak, konuyu genel çerçevede ele alacak olursak, bu çalışmaların retorik bir bilim hâline gelmesinde önemli bir rol oynadığını da belirtmeden geçemeyiz.

¹⁹ Bkz. el-Kayrevânî, İbn Raşık, (1408/1988), **el-Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbihi**, (thk. Muhammed Karkazân), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. I/72-84.

²⁰ el-Hafâcî, İbn Sinân, (1402/1982), **Sirru'l-fesâha**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. s. 63-64.

3. Retoriğin Bir Bilim Dalı Olarak Doğuş ve Gelişim Süreci

İbnu'l-Mu'tezz (öl. 296/908)²¹, retorik biliminin üç temel disiplininin biri olan ve adına "İlmu'l-bedî" denilen alanın kurucusudur. Onun 274/887 yılında yazdığı **el-Bedî'** adlı kitap, bu bilim dalının ilk ve en önemli eseridir. Beş bölümden oluşan eserine başlamadan önce retorikle ilgili bir değerlendirme yapar, kendi seçtiği bazı şairlerin şiirlerinden aldığı beyitleri, güzel ve düzgün söz numuneleri olarak verir. Daha sonra bedî' disipliniyle ilgili 18 retorik özelliği şiirlerden örnekler sunmak sûretiyle açıklama yoluna gider. Ayrıca, İbnu'l-Mu'tezz bu eserinde retorik yaklaşımların başka dil ve kültürlerden alıntı olduğu görüşünü çürütmeyi amaçlar. İbnu'l-Mu'tezz'e göre, İslâm öncesi şiir ve **Kur'ân**'a dayalı Arapça söylem, retorik alanı başlı başına şekillendirmektedir.

İbnu'l-Mu'tezz, eserinde Kur'ân, hadis, şiir, sahabe ve bedevîlerin sözleri olmak üzere Arap diliyle söylenmiş metinlerin özlü bir değerlendirmesini yapmaktadır. Retorik alanla ilgili, kendisinin ifade etmek istediği, "isti'âre"²², "tecnîs"²³, "mutâbakat"²⁴, "iltifât"²⁵, "ta'rid ve kinâye"²⁶, teşbih²⁷ gibi kavramları çoğunlukla şiirlerden örnekler vererek açıklama yoluna gider. Onun en çok referans verdiği şair ise, Ebû Nu'âs (öl.198/813)'tır. İbnu'l-Mu'tezz "*bedî' bilgisi*" adını verdiği eserinde, "beyân" konularına giren "teşbih" ve "mecâz"ı da işlemektedir. Dolayısıyla bu eser kapsamı bakımından hem bedî', hem de "beyân" disiplinlerinin her ikisini de içine almaktadır.

Hicrî III. asır boyunca Arap felsefecileri Yunan felsefesinin, özellikle de Aristo'nun etkisi altında kalmışlardır. Onun "**De Poetica**" ve "**Rhetorica**" adlı eserlerinin bir özeti, ünlü filozof el-Kindî (öl. 252/873) tarafından "**Muhtasarı Kitâbi's-Şi'r**" adlı eserde sunulmaktadır. Bununla birlikte Aristo'nun kitaplarının pek çoğu, ünlü Nastûrî filozof ve çevirmen İshâk b. Huneyn (öl. 298/911) tarafından Yunanca asıllarından Süryanice ve Arapçaya çevrilmiştir. Aristo'nun şiir alanındaki ünlü eseri "**Poetika**" (De Poetica) ise, yine bir başka Nastûrî filozof ve çevirmen Matta b. Yûnus (öl. 328/940) tarafından Yunanca aslından Arapçaya çevrilmiştir. Bu faaliyetlerin, Araplarda retoriğin gelişmesi ve Yunan retoriğinden etkilenmesinde payı büyüktür.

²¹ İbnu'l-Mu'tezz, aynı zamanda söylediği güzel şiirleriyle ünlenmiş bir şairdir. Şiirlerinde betimlemeler ve teşbihler önemli bir yer tutar. Kendi şiirlerini bir araya getirdiği bir şiir antolojisi (divân) vardır. Ayrıca şairlerin hayatlarını anlattığı **Tabakâtu's-Şu'arâ'** adlı Arap şairlerinin biyografilerinden söz eden bir eseri daha bulunmaktadır.

²² İbnu'l-Mu'tezz, 'Abdullah, (1402/1982), **Kitâbu'l-bedî'**, (nşr. İğnatyos Kratskovski), Beyrut: Dâru'l-Meysera, (3. bsk.) s. 3-24.

²³ a.e., s. 25-35.

²⁴ a.e., s. 36-47.

²⁵ a.e., s. 58-59.

²⁶ a.e., s. 64-68.

²⁷ a.e., s. 68-74.

Hicrî IV. asra baktığımızda, eserlerinde retorik konulara değinen Ebû ‘Alî el-Fârisî (öl. 377/987) ile onun öğrencileri İbn Cinnî (öl. 392/1002) ve Ahmed b. Fâris (öl. 395/1004)’i görmekteyiz. Ahmed b. Fâris “**es-Sâhibî**” adlı kitabında retorığın üç disiplininden biri olan “*me‘ânî*”nin konularına yer verir²⁸. Bu eserin, ‘Abdu’l-Kâhir el-Curcânî (öl. 471/1078) tarafından geliştirilen *‘İlmu’l-me‘ânî* teorisi üzerinde az da olsa etkisi vardır.

Eş‘ârî mezhebi kelâm bilgini olan ‘Abdu’l-Kâhir el-Curcânî, gramer ve retorik alanında çalışmalar yapmıştır. Kendisini ünlü yapan en önemli çalışması ise, retorığı sistematik olarak ele aldığı “**Esrâru’l-belâğa**” ve “**Delâ’ilu’l-i‘câz**” adlı iki ayrı yapıttır. el-Curcânî, retorik biliminin tarihinde ilk kez “*beyân*” disiplinini bütün konularıyla birlikte topluca ve düzenli bir şekilde **Esrâru’l-belâğa** adlı kitabında anlatmaktadır. Diğer eseri **Delâ’ilu’l-i‘câz**’da ise, retorığın bir diğer disiplini olan “*me‘ânî*”yi, konularının hepsine birden yer vererek ve diğer disiplinlerdeki konulardan ayırıştırarak ele almaktadır. Bu yöntem, retorik disiplinlerin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmasını ve her disiplinin içerdiği konuların belirginlik kazanmasını sağlamıştır. Böylece Arap retorik bilimi, «*beyân*», «*bedf’*» ve «*me‘ânî*» disiplinlerinden ya da başka bir deyişle, bu üç alt bilimden oluşan son şeklini kazanmıştır.

Arap retorik biliminin olgunluk sürecinde yaşayan Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (öl. 626/1228) ise, yazmış olduğu “**Miftâhu’l-‘ulûm**” adlı eserini üç ana bölüm üzere inşa etmiş; birinci bölümü morfolojiye, ikinci bölümü gramere, üçüncü bölümü de retorığe ayırmıştır. es-Sekkâkî, retorığı konu edindiği üçüncü bölümde kendi dönemine kadar geçen süreçte, retorik biliminin ulaştığı son şekli ayrıntılara pek fazla girmeden özet olarak sunmaktadır.

es-Sekkâkî’den sonraki dönemlerde orijinal görüşler ortaya koyan retorik bilginleri hemen hemen hiç yetişmemiş, retorik bilimi bir donukluk ve çöküş sürecine girmiştir. Bu evrede, genelde eski eserlere “özet” (*telhîs*) veya “açıklama” (*şerh*) tarzında kitaplar yazılmaya başlanmış ve bunlar medreselerde retorik (*belâgat*) dersi olarak okutulmuştur.

II. Araplarda Retorik Biliminin Öncüleri

Arap retorığının doğuşu ve gelişimi aşamalarında bu alana emek veren belli başlı kişilerin isimlerini, retorik bilimine yaptıkları katkıları da özetleyerek kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

1- İbnu’l-Mukaffa’ (öl. 143/759): köken olarak İranlı olmasına rağmen Arapçayı çok büyük bir ustalıkla kullanan edebiyatçılardan biridir. Arap edebiyatına “dildeki fesahat anlayışını” ve “bağlam”ı ilk tanıtan kişidir. “el-

²⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Ahmed b. Fâris, Ebu’l-Huseyn, (1418/1997), **es-Sâhibî fî fikhi’l-luğati’l-‘Arabiyyeti ve mesâ’ilihâ**, (thk. Ahmed Hasen Besec), Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.

Uslûbu'l-muvelled" olarak adlandırılan, Arap olmayanlara özgü yeni bir anlatım biçimini Arap dili ve edebiyatına kazandırmıştır.

2- *Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ* (öl. 210/825): Arap diliyle ilgili problemleri ilk dile getiren kişilerden biridir. Kur'ân'ın gramer bakımından bir incelemesini de kapsayan "**Mecâzu'l-Kur'ân**" adlı bir kitap yazmıştır. Bu eser, her ne kadar Kur'ân'daki gramer meselelerini ele alıyor olsa da, sınırlı olarak belâgat hakkında da bilgiler içermektedir.

3- *el-Ferrâ'* (öl. 207/822): Kûfe gramer ekolünün önde gelen gramer bilginlerindedir. Yazmış olduğu "**Mecâzu'l-Kur'ân**" adlı eser **Kur'ân** Arapçasına özgü bazı retorik görüşleri kapsamaktadır.

4- *el-Esma'î* (öl. 211/831): Arapların yetiştirdiği en büyük dil bilimcilerinden biridir. Aslında bir şiir rivayetçisi ve gramer bilginidir. Basra kentinde el-Halîl b. Ahmed ve 'Amr b. 'Alâ' gibi büyük gramer bilginlerinden dersler almıştır. Bedevilerle yakın temasa geçerek onların dilini ezberlemiştir. "**Kitâbu halki'l-insân**", "**Kitâbu'l-hayl**", "**Kitâbu'l-ibl**", "**Kitabu'l-eddâd**" isimlerini verdiği eserler kaleme almıştır. Bu eserlerinde Arap dilinin retorik özelliklerine de temas etmektedir. Ayrıca "**el-Esma'ıyyât**" adını verdiği bir de şiir antolojisi vardır. Bu eser, pek çok klâsik Arap şiirini unutulup gitmekten kurtarmıştır.

5- *el-Câhiz* (öl. 255/868): Basra'da doğmuş ve ilk öğrenimini orada tamamladıktan sonra Bağdat'a giderek bir süre de orada kalmış, daha sonra Basra'ya dönerek ömrünün sonuna kadar da doğduğu kentte yaşamıştır. Abbâsî nesrinin önde gelen isimlerindedir. Arap retorik sanatının en büyük öncüsüdür. Aynı zamanda Mutezile mezhebinin de en tanınmış isimlerinden biridir. Mutezile karşıtı mezhepsel görüşlere karşı kendi düşüncelerini savunmak için düzgün, sanatlı ve akıcı bir anlatım tarzı geliştirmiştir. Bu durum ise, onun edebî ürünlerine yansımaktadır. En tanınmış eserleri "**el-Beyân ve't-Tebyîn**", "**el-Hayavân**", "**el-Buhalâ**" ve "**et-Tâc**"dır. Özellikle ismini zikrettiğimiz ilk iki eserinde belâgat meselelerine değinerek değerlendirmelerde bulunur.

6- *İbnu Kuteybe* (öl. 276/889): Horosan kökenli, Kûfeli edebiyat bilgini ve tarihçidir. Her ne kadar Mutezile mezhebine karşı olsa da, el-Câhiz'in "**el-Beyân ve't-Tebyîn**" ve "**el-Hayavân**" adlı eserlerinden etkilenmiştir. "**eş-Şi'ru ve ş-şu'arâ**", "**Edebu'l-kâtib**", "**Uyûnu'l-ahbâr**", "**Kitâbu'l-me'ârif**" adlı eserleri yazmıştır. İlk iki eserinin, edebiyat bilgi ve teorilerinden söz ederken retorik konularına da temas etmesi, Arap retorik bilimi tarihi açısından oldukça önemlidir.

7- *el-Muberrid* (öl. 285/898): Basra ekolü gramer bilginlerindedir. Arap gramerini anlattığı "**el-Muktadab**" ve dil meselelerine değindiği "**el-Kâmil**" adlı eserlerinde yer yer Arap retorikine göndermelerde bulunmakta, lafız ve anlamın daha etkili ifade şekillerine değinmektedir²⁹.

²⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Kızıklı, Zafer, (2007), "Arapça Gramer Kitaplarının Üslup Yönünden Tahlihi: 'el-Muktadab' Örneği", **EKEV Akademi Dergisi**, 11(31), 251-264.

8- *Sa'leb* (öl. 291/903): Kûfe gramer ekolü bilginidir, “*Kavâ'idu's-Şi'r*” adlı eserinde retorik konulardan az da olsa söz eder.

9- *İbnu'l-Mu'tezz* (öl. 296/909): Arap retorığının üç disiplininden biri olan “*İlmu'l-bedî*”in kurucusudur. Konuyla ilgili ortaya koyduğu görüşlerini, “**el-Bedî**” adlı kitabında anlatır.

10- *Muhammed b. Ahmed b. Tabâtabâ* (öl. 322/933): Yazdığı “**İyâru's-Şi'r**” adlı eserinde, şiirsel söylemle retoriksel özellikleri karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

11- *Kudâme b. Ca'fer* (öl. 337/948): En tanınmış retorik bilimcilerindendir. Retorik bilimiyle ilgili “**Nakdu's-Şi'r**” ve “**Sinâ'atu'l-cedel**” adlı yapıtları vardır.

12- *Alî b. İsâ el-Rummânî* (öl. 384/994): Mutezile mezhebinin önemli âlimlerindendir. “**en-Nuket fî i'câzi'l-Kur'ân**” adlı eserinde “i'câz” kavramını retorik bir bakış açısıyla yorumlar.

13- *Ebû Kâsim el-Hasen b. Bişr el-Âmidî* (öl. 370/980): “**el-Muvâzene beyne Ebî Temmâm ve'l-Buhturî**” adlı bir kitap yazarak bu eserinde, Abbâsî dönemi şairleri Ebû Temmâm (öl. 845) ve el-Buhturî (öl. 897)'nin şiirlerini analiz etmek sûretiyle iki şair arasında retorik temelli bir eleştirel karşılaştırma yapmaktadır.

14- *Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî* (öl. 388/998): “**el-Beyân fî i'câzi'l-Kur'ân**” adlı eserinde tıpkı el-Rummânî'de olduğu gibi “i'câz” kavramı üzerine düşüncelerini ortaya koyar.

15- *Alî b. Abdu'l-Azîz el-Curcânî* (öl. 392/1001): “**el-Vasâta beyne'l-Mutenebbî ve husûmehu**” adında bir eser kaleme alarak bu eserinde, şairler tarafından yapılan retoriksel yanışları sorgulamaktadır.

16- *Ahmed b. Fâris* (öl. 395/1004): Bir dil bilimcidir, “*es-Sâhibî*” adlı eserinin «*Me'âni'l-keîâm*» (sözün anlamları) diye adlandırdığı bir bölümü, «*nazm*» (sözcük düzeni) konusunu ele alır. Burada ileriye sürdüğu görüşler, daha sonraki dönemde 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî için bir ilham kaynağı olmuş ve el-Curcânî tarafından sistematik hâle getirilen “*nazm teorisi*”nin temelini oluşturmuştur.

17- *Ebû Hilâl el-'Askerî* (öl. 395/1004): Yazmış olduğu “**Kitâbu's-sinâ'ateyn**” adlı eserinde düzyazı ve şiirsel söylemin retorik temellerini anlatmaktadır.

18- *İshâk b. İbrâhîm b. Veheb* (? - ?): Hicrî IV., milâdî X. asırda yaşamıştır, fakat doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Yunan felsefesinin etkisi altında kalarak yazdığı “**el-Burhân fî vucûhi'l-beyân**” adlı kitabında retorikle ilgili değerlendirmelerde bulunur.

19- *Ebü Bekr b. Muhammed b. et-Tayyib el Bâkillânî* (öl. 403/1012): Eş'ârî mezhebi bilginlerindendir. Kur'ânî söylemin mucizevî oluşuna dair ortaya atılan "es-sarfe"³⁰ kavramına karşı bir antitez ortaya koymak için "**İ'câzu'l-Kur'ân**" adlı bir eser kaleme almıştır. el-Bâkillânî, bu eserinde "**Kur'ân'ın lafzî yönden i'câz**"ını eleştirmektedir.

20- *eş-Şerîfu'r-Radî* (öl. 406/1015): "**Telhîsu'l-beyân fi mecâzâtı'l-Kur'ân**" ve "**el-Mecâzâtü'n-nebeviyye**" adlı eserleriyle tanınmıştır. Her iki eserinde de retorik özelliklerin bir dökümünü sunar.

21- *'Abdu'l-Cabbâr el-Esed Âbâdî* (öl. 415/1024): Mutezile mezhebi bilginlerindendir. "**el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl**" adlı eserinde **Kur'ân** Arapçasındaki "*nazm sistemi teorisi*"ni (sözcük düzeni teorisi) ayrıntılarıyla açıklamaya çalışmaktadır.

22- *İbn Raşîk el-Kayravânî* (öl. 456/1063): "*el-'Umde fi mahâsini's-şî'ri ve âdâbihi*" adlı eserinde şiirsel söylemin, retoriksel özellikleri hakkında detaylı bilgilere yer verir.

23- *İbn Sinân el-Hafâcî* (öl. 466/1073): Yukarıda değindiğimiz "es-Sarfe" kavramının, ateşli savunucularındandır. Yazmış olduğu "**Sirru'l-fesâha**" adlı eserinde, fesahat (düzgün ve yerinde söz söyleme) ile dildeki gündelik söylem arasındaki farkı ele alır ve bunların Kur'ânî söyleme göre benzer yanlarını inceler.

24- *'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî* (öl. 471/1078): Eş'ârî mezhebi âlimlerindendir. Sözcük düzeni teorisini ortaya koymuştur. Ona göre, Kur'ân'daki sözcüklerin belli sıralanış düzeni, **Kur'ân**'ın mucizevî yönünü ("i'câz"ını) gözler önüne serer. "**Delâ'ilü'l-i'câz**" adlı bir eser yazarak Arap retorığının üç sacayağından biri olan "'İlmu'l-me'ânî"yi kuramsal yönden tespit etmiştir. Yine retorikle ilgili olan "**Esrâru'l-belâğa**" adlı ikinci kitabında ise, retorığın bir diğer ayağı olan "'İlmu'l-beyân" disiplini sistematize ederek Arap retorığını bağımsız bir bilim hâline getirmiştir. İşte bu yüzden, onun için "*Arap retorığının babası*" adlandırmasını yapmak hiç de yanlış olmayacaktır.

25- *ez-Zemahşerî* (öl. 538/1144): Mutezile mezhebinin en önde gelen bilginlerindendir. 'Abdu'l-Kâhir el-Curcânî'nin "*sözcük düzeni teorisi*" ile yine onun 'ilmu'l-beyân alanındaki teorik çerçevesini, "**el-Keşşâf**" adlı **Kur'ân** tefsirinde uygulamaya koymuştur. el-Curcânî'nin "**Kur'ânî i'câz**"a bakış açısının aynısını sahiplenerek Kur'ân âyetlerini yorumlama yoluna gitmiştir.

26- *er-Râzî* (öl. 606/1209): Yazmış olduğu "**Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz**" adlı eser, retorik araştırmalara "özet" (telhîs) ve "açıklama" (şerh) yaklaşımının başlangıcı niteliğindedir. Çünkü onun bu eseri, el-Curcânî'nin iki kitabının da bir özeti gibidir.

³⁰ Belâgat biliminde "es-sarfe" terimi, Kur'ân'ın lafız, anlatım, gramer gibi yönlerden eşi benzeri ortaya konulamayacak bir şaheser olduğunu vb. bir eserin kompoze edilmesine Tanrı'nın izin vermeyeceğini ifade eden bir sözcüktür.

27- *es-Sekkâkî* (öl. 626/1229): Yazmış olduğu “**Miftâhu’l-‘ulûm**” adlı eserinin üçüncü bölümünü tamamen retoriğe tahsis etmiştir. Bu bölümde retorik konuları ana hatlarıyla özet olarak verir.

28- *İbnu’l-Esîr* (öl. 637/1239): Yazdığı “**el-Meselu’s-sâ’ir fi’l-edebi’l-kâtibi ve’ş-şâ’ir**” adlı eser, retorik görüşlerin bir bütünü sergilemektedir.

29- *ez-Zimlekânî* (öl. 651/1253): Yazdığı “**et-Tibyân fî ‘ilmi’l-beyân**” adlı eser, el-Curcânî’nin “*Delâ’ilu’l-i’câz*” adlı eserinin bir özeti şeklindedir.

30- *İbn Mâlik et-Tâ’î* (öl. 686/1287): Yazdığı “**el-Misbâh fî ‘ulûmi’l-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bedî’**” adlı eser, es-Sekkâkî’nin “**Miftâhu’l-‘ulûm**” adlı eserinin üçüncü bölümü olan retoriğin bir özettir.

31- *Hamza el-‘Alevî* (öl. 705/1305): “**et-Tirâzu’l-mutedammin li esrâri’l-belâğa ve ‘ulûmi hakâ’iki’l-i’câz**” adlı bir eser yazmıştır. Bu eser, ez-Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı yapıtının bir özettir.

32- *el-Kazvîni* (öl. 739/1338): “**Telhîsu’l-miftâh**” ve “**el-İdâh**” adlarında iki ayrı kitap yazmıştır. Bu eserlerin her ikisi de, es-Sekkâkî’nin “*Miftâhu’l-‘ulûm*” adlı eserinin üçüncü bölümünde yer alan retorik açıklamalarının bir özettir.

33- *et-Tennûhî* (öl. 749/1348): “**el-Aksa’l-karîb fî ‘ilmi’l-beyân**” adlı bir eser yazmıştır ve bu eserinde “fesâhat” (düzgün söz söyleme sanatı) ve “retorik” hakkında bilgiler vermektedir.

34- İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350): “**el-Fevâ’idu’l-muşevvik ilâ ‘ulûmi’l-Kur’ân ve ‘ulûmi’l-beyân**” adını verdiği bir kitap yazarak, bu eserde “fesâhat”, “retorik” ve “i’câz” kavramları hakkında bilgiler verir.

III. Arap Retoriği Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Arap retoriğine tarihsel bir açıdan baktığımızda üç temel aşama geçirdiğini görürüz:

1- Retorik anlayış, her ne kadar İslâm öncesine kadar uzansa da bu döneme ait yazılı belgeler elimizde mevcut değildir. İslâm öncesi dönemde sözlü bir geleneğe dayalı olarak “*etkileyici söz*” (kelâmun belîğ) hakkında öznel değerlendirmeler yapılmıştır. Sözcükler, anlamsal yönden ele alınmış, şiirde ve nesirde kafiye olgusu ön planda tutulmuştur. Dolayısıyla bu zaman dilimini, “*sözlü edebî eleştiri dönemi*” diye de adlandırabiliriz. Retorikle ilgili ilk yazılı yorumlar, sistematik bir temel olmaksızın İslâm’ın ilk dönemleriyle Emeviler zamanında yapılmaya başlamıştır.

2- Retorik araştırmaların gelişim aşaması, hicrî ikinci asrın ilk yarısından itibaren büyük bir ivme kazanmaktadır. Bu süreç, Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Musennâ’nın Kur’ân grameri üzerine yazdığı ve mecâz konusuna genişçe yer verdiği **Mecâzu’l-Kur’ân**’la başlar, ez-Zemahşerî ile son bulur. Abbâsilerin ilk

yıllarında dîvân kâtipleri ve İslâm bilginleri arasında “i‘câz” eksenli bir tartışma ön plana çıkar. Geleneksel “**sarfe**” kavramı İbrâhîm b. en-Nazzâm (öl. 231/845) tarafından ortaya atılır. O, **Kur’ân**’ın retorik söyleminin eşsiz, benzersiz ve taklit edilemez olduğunu savunur. Bu yaklaşımın benzeri bizzat **Kur’ân**’da da var olmasına rağmen, bir retorik bilgini tarafından dile getirilmesi retorik bilimi açısından kayda değer bir durumdur.

3- Hicrî VI. asrın ikinci yarısından itibaren retorik bilimlerinde orijinal eser üretimi durmuştur. Eski eserlere özet ve açıklama yapma faaliyetleri revaç bulmaya başlamıştır. Aynı dönemde retorik dışındaki diğer bilimlerde de bir çöküş süreci görülmektedir. Böylece İslâm toplumu, artık bilimsel ve düşünsel anlamda değer üretmekten uzaklaşma sürecine girmiştir.

4- Arap retoriği, tarihsel süreçte retorik bilginleri, İslâm bilginleri ve dil bilginleri tarafından ele alınmıştır.

5- Arap retoriğiyle uğraşan kişileri, gelenekçi ve yenilikçi olarak iki gruba ayırabiliriz. Gramer ve dil bilginleri, İslâm öncesi şiiri retoriğin merkezinde görmeleri ve aynı tarz söylemi devam ettirme gayretlerinden ötürü gelenekçi kanadı oluşturmuşlardır. Yenilikçiler ise, dîvân kâtiplerinden, kendi dönemlerinde yaşayan çağdaş şairlerden ve içinde yaşadıkları kentin kültüründen etkilenmişlerdir.

6- Retorik konusu, ilk olarak gramer kitaplarında ve i‘câz kavramıyla ilişkili olarak dinî eserlerde görülmüştür. Din dışı retorik çalışmalar, şiirle; dinî retorik çalışmalar, i‘câz ve nazım problemiyle ilgilidir.

7- el-Câhiz, Arap retoriğinin genel anlamda önderidir. İbnu’l-Mu‘tezz, «bedî‘» disiplininin, ‘Abdu’l-Kâhir el-Curcânî de “me‘ânî” ve “beyân” disiplinlerinin kurucusudur.

8- Kudâme b. Ca‘fer, Arap retoriğini yabancı felsefe geleneğine konu etmiştir.

9- ez-Zemahşerî, ‘Abdu’l-Kâhir el-Curcânî’nin teorik anlamda ortaya koyduğu “me‘ânî” ve “beyân” konularını **Kur’ânî** söylem çerçevesinde pratiğe dökmüştür. Bedî‘ disiplinini, bağımsız bir disiplin olarak kabul etmeyip, “me‘ânî”nin kapsamına sokarak ihmal etmiştir. Aynı bakış açısı es-Sekkâkî’de de vardır. Onlara göre retorik bilimi, “me‘ânî” ve “beyân” olmak üzere iki disiplinden oluşmaktadır.

10- Bedî‘ disiplinine ait konular bazen diğer disiplinlerle karıştırılmıştır. Örneğin, el-‘Askerî, bedî‘ disipliniyle ilgili 35 farklı öğeden söz eder, fakat bunların bir kısmı bedî‘ disiplininin değil, beyân disiplininin öğeleridir.

11- Bedî‘ disiplini, hicrî yedinci asırdan itibaren billurlaşmış ve diğer iki disiplinden tam anlamıyla ayrılarak bağımsız bir kimlik elde etmiştir. Bunda en önemli payı olan retorik bilginleri, Bedru’d-dîn et-Tâ’î ve el-Kazvînî’dir.

SONUÇ

Araplarda retorik anlayışın bir bilim hâlini alması, Kur’ân’ın retorik yönden en mükemmel metin olduğu ve bu görüşün bilimsel temellere oturtularak ispatı düşüncesine dayanır. IX-XIII. yüzyıllar arasında yaklaşık dört asırlık süreç, Arap retorığının altın çağını oluşturur. Bu zaman zarfında retorikle ilgili çok kıymetli eserler kaleme alınmıştır.

Retoriğin bir bilim dalı olarak doğuş, gelişim ve duraksama aşamaları, hem İslâmî bilimlerle, hem pozitif bilimlerle ve hem de dil bilimleriyle paralellik gösterir. Sözüünü ettiğimiz süreç içinde tefsir, hadis, kelâm, fikh gibi dinî bilimlerde; matematik, fizik, kimya, astronomi, tıp gibi pozitif bilimlerde; gramer, morfoloji, türev bilimi, ses bilimi, sözlük yazımı ve retorik gibi dilsel bilimlerde önemli bilim adamları yetişmiş, eşsiz güzellikte eserler ortaya konulmuştur. İşte retorığı, bu muazzam tablonun içinde yer alan bir göz alıcı figür olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Retorik biliminin başta tefsir ve kelâm olmak üzere İslâmî bilimlerle, şiir ve nesir olmak üzere edebiyatla, gramer, türev bilim, morfoloji olmak üzere de dilsel bilimlerle yakın ilişkisi vardır. Bu ilişki, retorik bilimini bazen söz söyleme sanatının bir kriteri olarak diğer bilimler arasında odaksallaştırırken, bazen de başka bilimlere kendi söylemlerinde bir yol gösterici şeklinde ortaya çıkar. Bunun yanı sıra retorik bilimi, özellikle Mutezile kelâmının ve Kur’ân’ı en mükemmel edebî metin sayan İslâmî anlayışın sayesinde doğarak gelişmiştir. İslâmî bilimlerin çöküşüyle birlikte, retorik bilimi de gerilemiş, kendini yenileyen dinamikleri kaybederek tıpkı tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm’da olduğu gibi şerhler, haşiyeler ve ta’likler yazma dönemine girerek özgün eserler üretmez hâle gelmiştir. Modern dönemde ise, Araplarda retorik çalışmalar yapılmasına rağmen, bunlar, o eski parlak günlerdekiyle karşılaştırılamayacak kadar zayıftır.

Arap retorik bilimi, sadece Arapların değil, tüm müslüman milletlerin ortak mirasıdır. Çünkü bu bilimin temel eserlerinin çoğu, geçmişte başta Türkler olmak üzere, Müslüman milletler tarafından okunmuş, okutulmuş ve bu eserler için adına “şerh”, “haşiye”, “ta’lika” denilen yorum ve açıklamalar yapılmıştır. Aynı zamanda Arap retorik bilimi, Müslüman milletlerdeki retorik bilimi terminolojisinin ve kavramlarının şekillenmesini de sağlamıştır. Bu yüzden klâsik dönem Arap retorik bilimi, sadece Arapların uğraş alanına bırakılmamalıdır. Türk insanı da bu konuya eğilmeli, Arap retorik bilimini araştırıp öğrenmek sûretiyle, bu bilim dalında söz sahibi olmalı ve düşünce üretmelidir.

KAYNAKÇA

Abdul-Raof, Hussein, (2006), **Arabic Rhetoric A pragmatic analysis Culture and Civilization in the Middle East**. Newyork: Routledge.

Ahmed b. Fâris, Ebu'l-Huseyn, (1418/1997), **es-Sâhibî fî fikhi'l-luğati'l-'Arabiyyeti ve mesâ'ilihâ**, (thk. Ahmed Hasen Besec), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Ahmed Cevdet Paşa, (2000), **Belâgat-ı Osmâniyye**, (haz. Tugut Karabey – Mehmet Atalay), Ankara: Akçağ Yayınları.

el-'Alevî, Yahyâ b. Hamza, (1415/1995), **et-Tırâzu'l-mutedammin li-esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâ'iki'l-i'câz**, (nşr. Muhammed 'Abdu's-Selâm Şâhin), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Aristoteles, (2001), **Retorik**, (çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

el-'Askerî, Ebû Hilâl, (1371/1952), **Kitâbu's-sınâ'ateyn**, (thk. 'Alî M. el-Bicâvî – M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye.

Bolelli, Nusrettin, (2006), **Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı**, İstanbul: Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, (4. bsk.).

el-Câhiz, Ebû 'Usmân 'Amr b. Bahr, (1414/1993), **el-Beyân ve't-tebyîn**, (thk. Hasen es-Sendûbî), I-IV, Beyrut: Dâru İhyâ'i'l-'Ulûm.

el-Cârim, 'Alî – Emîn, Mustafâ, (1991), **el-Belâgatu'l-vâdiha**, İstanbul.

el-Cumahî, İbn Sellâm, (ts.), **Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ'**, I-II, (neşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Kahire: Dâru'l-Medenî.

el-Curcânî, 'Abdu'l-Kâhir, (1403/1983), **Esrâru'l-belâğa**, (thk. H. Ritter), Beyrut: Dâru'l-Mesîra, (3. bsk.).

----, (1413/1992), **Delâ'ilu'l-i'câz**, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Kahire: Matba'atu'l-Medenî, (3. bsk.).

Çetin, Nihat M., (1973), **Eski Arap Şiiri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Dayf, Şevkî, (ts.), **el-Belâğa tatavvur ve târîh**, Kahire: Dâru'l-Me'ârif.

Demirayak, Kenan – Savran, Ahmet, (1993), **Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi**, Erzurum.

Eren, Cüneyt – Uzunoglu, Vecih, (2006), **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat**, İzmir: Sütun Yayınları.

el-Hafâcî, İbn Sinân, (1402/1982), **Sirru'l-fesâha**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Hamdî Ebû 'Alî, Muhammed Berakât, (1405/1984), **Me'âlimu'l-menheci'l-belâgî**, Amman: Dâru Vâ'il.

-----, (1999), **Keyfe nakra'u turâsene'l-belâğî**, Amman: Dâru Vâ'il.

-----, (2003), **el-Belâğatu'l-'Arabiyye**, Amman: Dâru Vâ'il.

el-Hamevî, Ebû 'Abdillâh Yakût, (1413/1993), **Mu'cemu'l-udebâ'**, I-VI, (haz. Ahmed Şemsu'd-dîn), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.

Huseyn, 'Abdu'l-Kâdir, (1402/1982), **el-Muhtasar fî târîhi'l-belâğa**, Kahire: Dâru's-Şurûk.

İbnu Hallikân, Ebu'l-'Abbâs, (1414/1994), **Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zemân**, I-VIII, (thk. İhsân 'Abbâs), Beyrut: Dâru Sâdir.

İbn Manzûr, (ts.), **Lisânu'l-'Arab**, I-XV, Beyrut.

İbnu'l-Mu'tezz, 'Abdullah, (1402/1982), **Kitâbu'l-bedî'**, (nşr. İğnatyos Kratskovski), Beyrut: Dâru'l-Meysera, (3. bsk.).

el-Kayrevânî, İbn Raşîk, (1408/1988), **el-Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbihi**, I-II, (thk. Muhammed Karkazân), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

Kehhâle, 'Umer Ridâ, (1414/1993), **Mu'cemu'l-mu'ellifîn**, I-IV, Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle.

Kılıç, Hulusi, (1992), "Belâgat", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, V/380.

el-Kınnevcî, es-Seyyid Muhammed Sıddîk Hasen Hân, (1408/1988), **el-Buleğa fî usûli'l-luğa**, (thk. Nezîr Muhammed Mektebî), Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye.

Kızıklı, Zafer, (1997), **Arap Belâgatinde Teşbih ve Mecâz**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

-----, (2006), "Sibeveyhi'nin el-Kitab'ında Belâgat Biliminin Temelleri", **Nüsha Şarkıyat Araştırmaları Dergisi**, 6(23), 49-60.

-----, (2007), "Edebî Bir Sanat Olarak Arap Belâgatinde Teşbih", **Dini Araştırmalar Dergisi**, 10(26).

-----, "Arapça Gramer Kitaplarının Üslûp Yönünden Tahlili: 'el-Muktadab' Örneği", **EKEV Akademi Dergisi**, 11(31), 251-264.

el-Mirsafî, Huseyn, (1991), **el-Vesîletu'l-edebiyye ile'l-'ulûmi'l-'Arabiyye**, I-II, (thk. 'Abdu'l-'Azîz ed-Desûkî), Kahire: Merkezû Tahkîki't-Turâs.

er-Râzî, Fahru'd-dîn, (1985), **Nihâyetu'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz**, (thk. Bekrî Şeyh Emîn), Beyrut: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn.

es-Sâbi', Hilâl b. el-Muhassin, (1403/1983), **Guraru'l-belâğa**, (thk. Es'ad Zubyân), Beyrut: Dâru'l-Kelime.

Saraç, Yekta, (2000), **Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, İstanbul: Gökkuşbe, (4. bsk.).

es-Suyûtî, Celâlu'd-dîn, 'Abdu'r-Rahmân, (ts.), **Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât**, I-II, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.

Şensoy, Sedat, (2001), **Abdülkahir el-Cürçani'de Anlam Problemi**, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

et-Tîbî, Şerafu'd-dîn Huseyn b. Muhammed, (1407/1987), **et-Tibyân fî 'ilmi'l-me'ânî ve'l-bedî' ve'l-beyân**, (thk. Hâdî 'Atiyye Matar el-Hilâlî), Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.

Wikipedia, (2007), Rhetoric, <http://en.wikipedia.org/wiki/Rhetoric>

-----, (2007), Arabic Literature, http://en.wikipedia.org/wiki/Arabic_literature

ez-Ziriklî, Hayru'd-dîn, (2002), **el-A'lâm**, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn.